

УДК 316.334

СЕМАНТИКА «РАДЯНСЬКОГО/ПОСТРАДЯНСЬКОГО/УКРАЇНСЬКОГО» В ПРОСТОРІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО МІСТА: ДОСВІД МЕНТАЛЬНОГО КАРТОГРАФУВАННЯ

Міхно Надія Костянтинівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Основна увага в даній статті зосереджена на виявленні особливостей семантичного простору сучасного українського міста в умовах зміни ідеологічних конструкцій, шляхом змін у топологічному оформленні та перекодифікуванні об'єктів міського простору. Методологічними орієнтирами виступають положення конструктивістської парадигми та семиотичного підходу. Висновки, представлені в статті, базуються на результатах досліджень, проведених із залученням якісної стратегії соціологічного дослідження – ментальне картографування та візуальний аналіз фактичного матеріалу. Об'єктом емпіричної експлікації теоретичних конструкцій виступає міський простір Дніпра. Зафіксовано та представлено, що зміни в загальній знаковій структурі ментально-символічного простору Дніпра відображають процеси, які протікають на національному, пострадянському та глобальному рівні. Виявлено, що міський простір Дніпра в радянську добу відзначається дуже високим рівнем ідеологізації, що проявлялося у меморіалах, топонімах та навіть в архітектурних забудовах. На сьогоднішній день відбулося збільшення національного історичного дискурсу, завдяки конструюванню в рамках міського простору ландшафтів пам'яті, які відображають націоцентричну модель історичної пам'яті.

Ключові слова: міський простір, історична пам'ять, ландшафти пам'яті, символічний центр, публічний простір міста, міська семантика.

Основное внимание в данной статье сосредоточено на выявлении особенностей семантического пространства современного украинского города в условиях изменения идеологических конструкций, путем изменений в топологическом оформлении и перекодицировании объектов городского пространства. В качестве методологических ориентиров выступают положения конструктивистской парадигмы и семиотического подхода. Выводы, представленные в статье, базируются на результатах исследований, проведенных с привлечением качественной стратегии социологического исследования – ментальное картографирование и визуальный анализ фактического материала. В качестве объекта эмпирической экспликации теоретических конструкций выступает городское пространство Днепра. Зафиксировано и представлено, что изменения в общей знаковой структуре ментально-символического пространства Днепра отображают процессы, которые протекают на национальном, постсоветском и глобальном уровне. Виявлено, что городское пространство Днепра в советские времена отмечалось очень высоким уровнем идеологизации, что проявлялось в мемориалах, топонимах и даже в архитектурных застройках. На сегодняшний день состоялось увеличение национального исторического дискурса, благодаря конструированию в рамках городского пространства ландшафтов памяти, которые отображают нациоцентрическую модель исторической памяти.

Ключевые слова: городское пространство, историческая память, ландшафты памяти, символический центр, публичное пространство города, городская семантика.

Basic attention in this article is concentrated on the exposure of features of semantic space of the modern Ukrainian city in the conditions of change of ideological constructions, by fixing changes in topological registration and recodification objects of public space in cities. Positions of constructivism paradigm and semiotic approach come forward as methodological reference-points. The conclusions in the article are based on the results of the researches conducted with bringing in of quality strategy of sociological research, is the mental mapping and visual analysis of actual material. Municipal space of Dnepr comes forward as an object of empiric explication of theoretical constructions. It is fixed and presented that change in the general sign structure of mentally-symbolic space of Dnepr represent processes that flow at national, post-soviet and global level. It is educed, that municipal space of Dnepr in soviet years had a very high level of ideologizing, that showed up in the structure of memorials, toponyms and even in architectural building. The increase of national historical discourse took place to date, due to constructing within the framework of municipal space of landscapes of memory that represent the national-accented model of historical memory.

Key words: municipal space, historical memory, landscapes of memory, symbolic center, public space of city, municipal semantics.

В сучасній Україні відбувається процес конструювання етнічно-національної історичної пам'яті, що призводить до витіснення та ліквідації радянського ідеологічного пласту як рудиментарного та в деяких випадках полярного щодо актуальної національної моделі минулого. Цей загальнонаціональний процес відображається на рівні міського простору у вигляді конструкції або деконструкції певних ландшафтів пам'яті міста, які є елементами, за допомогою яких відбувається трансляція містом історичної пам'яті. Ландшафти пам'яті символічно кодують міський простір. Вони, на думку низки вчених, проектують моделі минулого у соціокультурні практики сьогодення. Тому перейменування вулиць, площ, проспектів, зведення або демонтаж різних пам'ятних споруд є свідченням процесів постійного символічного кодування й перекодування міського простору, що є ідеологічною деколонізацією історичної пам'яті. Це стосується, перш за все, країн з авторитарним або тоталітарним минулим, де еліти починають звертатися до традиційної (примордіальної) пам'яті. До цих країн відноситься й Україна, в якій зараз за умов незалежності відбуваються процеси декомунізації. В межах цих процесів здійснюється не тільки видалення радянської символіки, але також очищення міського простору для включення до нього нових (легітимних) символів. [1, С. 6 – 8]. Тобто в Україні відбувається позбавлення ідеологічних конструкцій Радянського союзу в структурі історичної пам'яті на користь національного та етнічного наративів.

З початку ХХ століття соціальні дослідники звернулися до з'ясування змісту феномена пам'яті, що знайшло своє відображення в наукових концепціях Е. Дюркгейма (комеморативний ритуал), М. Хальбвакса (соціальні рамки пам'яті), Т. Адорно (травматична пам'ять), Я. Ассмана (концепція «культури, що пам'ятає»), П. Коннертона (концепція «пам'яті-звички»), П. Нора («місця пам'яті»). Проблематику, пов'язану з історичною пам'яттю як соціальним явищем вивчали вітчизняні дослідники О. Бойко, С. Хутка, І. Наумова, Ю. Зерній, В. Жадько, О. Фостачук, П. Тронько, Л. Зашкільняк, М. Козловець, російські дослідники І. Чурсанова, Д. Анікін, Д. Гігаурі, І. Савельєва, А. Полетаєв, Л. Репіна. Проблематику простору, міського простору та міста загалом з соціологічної точки зору розглядали А. Барковська, А. Філіпов, В. Лаврік, Д. Буланова, А. Денисюк, С. Касаткіна, В. Серєда, О. Міхеєва, О. Мусієздов, І. Трегубенко та ін. Напрацювання цих та інших авторів уможливають вивчення особливостей зміни міських просторів в контексті зміни векторів ідеологічних конструкцій в сучасному українському суспільстві.

Головною метою даної статті є фіксація семантики «радянського/пострадянського/українського» в просторі сучасного українського міста на основі застосування методики ментального картографування. Виходячи із семіотичного напрямку з його акцентуванням на знаковості об'єктів, логічним є твердження про існування конкретних точок або композицій в міському просторі, які на символічному рівні транслюють повідомлення про певні сконструйовані варіації образу минулого. Відповідно, базуючись на теоріях історичної пам'яті як конструкту та спираючись на окремі положення конструктивістської парадигми, в процесі дослідження були залучені методики якісної стратегії соціологічних досліджень – ментальне картографування, візуальний аналіз фоторядів та дискурс-аналіз.

Ландшафти пам'яті сучасних міст України мають три чіткі хронологічні пласти:

1) Дорадянський пласт. Найбільш сталий та незмінний. Найчастіше це меморіали культурним, історико-літературним персоналіям ХІХ-ХХ ст.;

2) Радянський пласт. Це значна та невід'ємна частина вітчизняних ландшафтів пам'яті. Сьогодні цей пласт зазнає значних реконфігурацій, які загалом векторно відтісняють його на периферію. Часткова декомунізація реалізовувалися впродовж усього періоду незалежності, особливо у західних регіонах. Поточна декомунізація за своїм розмахом, є тотальним меморіальним заходом періоду незалежності;

3) Національний пласт. Має націоцентричний контекст: увічненням пам'яті про Голодомор як геноцид українського народу, практики «показаченої пам'яті», увічнення героїв Небесної Сотні. Після Революції Гідності вона почала домінувати над іншими пластами. В рамках вітчизняних ландшафтів пам'яті відбувається прискорений процес переходу від неорганічного існування різних хронологічних нашарувань до структурованої системи гомогенного характеру. Ядром українського мемо-простору стає комплекс ландшафтів пам'яті, які символічно відсилають до державної самостійності України сьогодні, а також прагнення до цього від раннього Нового часу [2, С. 4 – 7].

На думку відомої української дослідниці В. Серєди, практики давати назви вулицям, площам, проспектам відіграють важливу роль у символічному кодуванні міського простору і трансляції історичної пам'яті в щоденному житті. Певною мірою вони відіграють навіть більшу роль у методах політики пам'яті ніж меморіали. Меморіали у випадку відсутності комеморативних заходів коло них, або якщо вони не включені в громадське життя міста, можуть стати «німими» об'єктами міського простору, втративши функцію трансляції минулого. Водночас топоніми більш інтегровані в повсякденність мешканців міста, які часто до них звертаються, коли заповнюють документи, просять водія зупинитися, пояснюють місце знаходження певних об'єктів [3, с. 87 – 89]. М. Азар'яну виділяє утилітарну і символічну функції комеморативних топонімів. Він вказує на виняткову важливість символічної функції топоніма у політиці

пам'яті. Дослідник зазначає, що будучи водночас історичним свідченням і просторовим маркером, топонім виступає як найважливіше місце пам'яті в міському просторі, вписуючи певні сконструйовані версії історії в повсякденність [4, с. 79 – 80].

Також слід наголосити на перетині проблематики досліджень ландшафтів пам'яті та публічного простору міста, як такого, що існує на межі фізичного та соціального рівнів. Публічний простір, визначений фізично, пов'язує між собою розрізнені елементи міського середовища, які розраховані для спільного перебування різних груп населення. Публічний простір в соціальному вимірі має важливу роль, яка полягає в інтеграції населення міста, забезпечуючи при цьому умови для анонімної взаємодії незнайомих людей. Отже публічний простір являє собою консолідаційним елементом, який забезпечує цілісність міста на фізичному та соціальному рівнях та відображає його соціальну складову [5, с. 37 – 38].

Підкреслимо, що в межах даного дослідження важливим є фіксація специфіки взаємозв'язку ландшафтів пам'яті та публічного простору міста. Досить ілюстративною в даному випадку є концепція «права на місто» А. Лефевра. В його основі сприйняття міста як твору, який існує та видозмінюється за допомогою колективної художньо-соціальної творчості його жителів. Вони колективно формують публічні місця в місті, де беруть участь у суспільному житті задля інтересів розвитку свого населеного пункту [6]. Так само і ландшафти пам'яті можуть бути включені в процес обговорення.

Виходячи з нашої наукової позиції, щодо соціальної сконструйованості простору, досить важливою є думка Е. Сойа, який вказує на його подвійну сконструйованість. Окрім того, що певні об'єкти (місця) відтворені фізично, вони також інтерпретуються, сприймаються, і уявляються. Можна вважати, що саме конструювання простору і є в деякому роді створення його образу. Тому завдяки властивості простору бути відчутим, ми можемо говорити про існування певних колективних загальних образів, які пов'язані з одним конкретним просторовим утворенням. В нашому випадку таким просторовим об'єктом є місто. На думку Кевіна Лінча, узагальнений образ міста складається з індивідуальних образів. Попри те що вони можуть кардинально відрізнятись, все одно існує спільне (усереднене) ядро, за допомогою якого і виникає можливість створення загального образу [7, С.174]. Отже, сукупний образ міста являє собою конструкт, створений на основі результатів індивідуального сприйняття міського простору всіма його мешканцями, але з виключенням унікальних його елементів. Тобто загальний образ міста це результат найбільш соціально типових моделей його сприйняття.

З метою дослідження особливостей зміни семантики міста методом ментального картографування проведено дослідження на тему: «Ментальна карта Дніпра: сприйняття простору міста студентами ДНУ імені Олеса Гончара» в період з 10 по 25 квітня 2017 року (N=105). Для виявлення неформалізованого образу міста в уявленні студентів ДНУ інформантам пропонувалося намалювати будь-якими кольорами місто, як вони його уявляють. Для виявлення специфіки сприйняття образу міста були використані реальні карти міста Дніпро. Локальні карти міста були обрані за критерієм високої концентрації в них культурних, історичних, розважальних та споживацьких об'єктів міського простору.

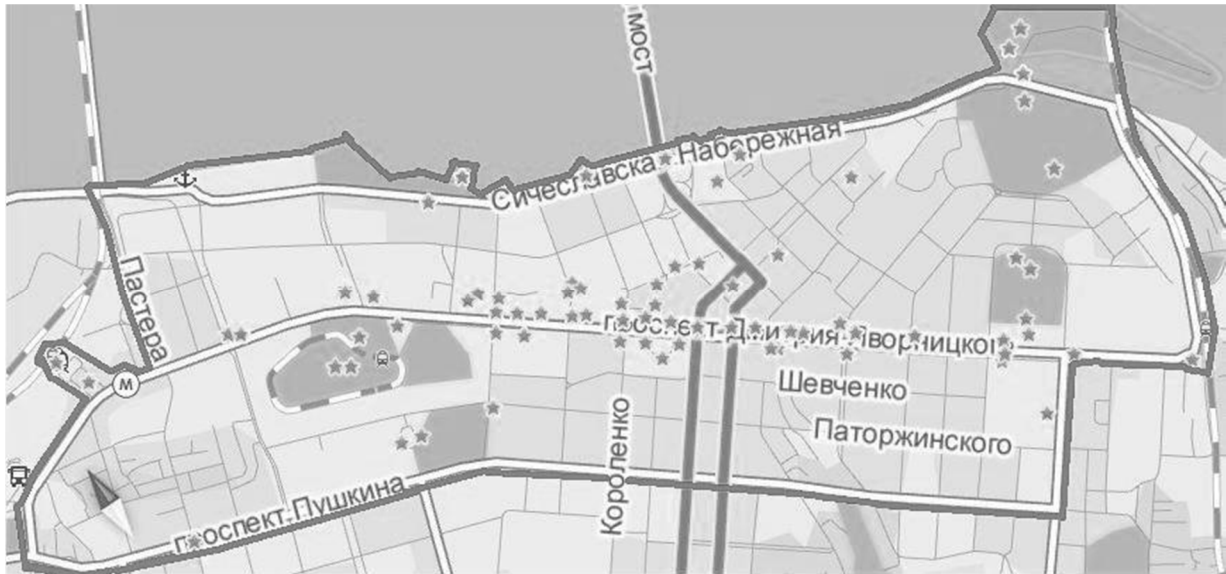
Отримані результати свідчать, що для студентів сукупний образ міста заповнений об'єктами споживацьких практик. Також в загальний ментальний простір міста включені культурні, рекреаційні об'єкти та місця дозвіллевих практик. Водночас ландшафти пам'яті практично не представлені в уявному просторі міста Дніпро. Це говорить нам про те, що для студентів як сегменту молоді образ міста конструюється з переважанням комерційного (ТРЦ, магазини), рекреаційно-дозвіллевого (Парки, Набережна) та культурно-символічного відтінку (наприклад культурний центр «Менора», а також з включення певних асоціативних об'єктів-символів міста: готель «Парус», житловий комплекс «Вежі»). Ці елементи відтісняють ландшафти пам'яті із загального образу міста.

У міському просторі Дніпра відбулися певні зміни ландшафтів пам'яті, які спричинені, як загальнонаціональною політикою пам'яті, так і діяльністю місцевих акторів. Особливо потрібно зазначити, що міський простір Дніпра в радянську добу мав в фізичному та символічному плані дуже високий рівень ідеологізації, що проявлялося у меморіалах (пам'ятники Леніну, Петровському, Калініну та ін.), топонімах (на честь різних радянських політичних і революційних діячів) та навіть в архітектурних забудовах. Тобто Дніпро був концентрованим містом «радянської типовості», містом, фізичний простір якого був жорстко внесений в ті ідеологічні рамки яким мало відповідати кожне місто СРСР. Після утворення України як самостійної держави ці ідеологічні рамки миттєво зникають, але так миттєво не зникає той меморіальний текст, який був написаний в міському просторі.

Конкретно локальним об'єктом даного дослідження є окрема зона міста – центр, оскільки тут найбільша інтенсивність культурно-символічних об'єктів, та в першу чергу ландшафтів пам'яті (особливо в радянський період). Критеріями фіксації центру міста виступало конкретно просторове та асоціативне сприйняття його меж мешканцями, а також символічна насиченість (до нього повинні входити об'єкти міста, які мешканці вважають історичними та сучасними символами міста)

місця і в тому ж ракурсі, за для чіткості фіксації змін конкретного простору в часі. В підсумку був отриманий зріз даної території у вигляді фотоальбомів двох періодів, кожен фотодокумент з одного фотоальбому мав за місцем і ракурсом фотографії двійника з іншого фотоальбому, різниця була тільки в часі. Фотодокументи з двох фотоальбомів фіксують 73 локальні точки в рамках даної території (див. Рис. 3).

Рисунок 3. Відображення ментально-символічного центру Дніпра та територіальні точки які фіксувалися в рамках фотоальбомів

Зафіксовано, що в тематичній структурі меморіалів (пам'ятники, пам'ятні дошки, меморіальні комплекси, споруди в честь певних подій або персоналій) кризово-деструктивна тематика яка була повністю пов'язана з подіями Другої світової війни доповнилася меморіальним комплексом «Шляхами Донбасу», який транслює пам'ять недавніх подій пов'язаних з проведенням АТО в Україні. Аналіз історико-дискурсивної структури меморіалів досить чітко показує тенденції, які пов'язані зі зменшенням радянського пласту меморіалів і збільшенням національного пласту.

Розглянемо відмінності в структурі знаків на радянських та сучасних фотодокументах. Так в фотографіях радянського періоду, враховуючи те що 14 фотодокументів із 73-х не мали видимих знаків, найбільш розповсюдженими серед фотодокументів по відношенню до інших знаків були радянські ідеологічні та функціональні знакові одиниці. Бачимо, що в рамках радянського періоду в ментально-символічному центрі міста була присутня досить значна ідеологізація. Вона здійснювалася в першу чергу завдяки встановленню ідеологічних плакатів та гасел, символів СРСР, зображень політичних діячів. На другому місці за ступенем вираженості знаків виступають функціональні, які не несуть значення, опосередкованого певною інституцією чи ідеологічною традицією (позбавлені комерційного, ідеологічного, релігійного чи націоналістичного значення), а виступають як інформаційні, допоміжні знаки, завданням яких є розповідь про конкретний об'єкт чи факт, тип об'єкту, місце знаходження тощо. В радянський період мало представлені знаки комерційно-споживчої сфери, що чітко показує тогочасну економічну політику за типом планової економіки, де була відсутня вільна конкуренція, а тому відпадала потреба в рекламі. Ці знаки в радянський період були представлені лише у вигляді назв магазинів. Також мало вираженими знаками в радянський період виступають глобалізаційні та локально-центричні.

Таким чином, проаналізувавши специфіку реконфігурації загально-знакової, текстової та меморіальної структури ментально-символічного центру Дніпра в межах двох часових періодів, отримано висновки щодо особливостей змін ландшафтів пам'яті. В першу чергу, слід зазначити, що зміни в загальній знаковій структурі архітектурного простору ментально-символічного центру Дніпра відображають процеси, які протікають на національному, пострадянському та глобальному рівні. В той час як в період СРСР в міському просторі домінував радянсько-ідеологічний символічний пласт то в рамках пострадянських трансформаційних процесів загалом та особливо в ході сучасного процесу декомунізації він кардинально зменшується. В результаті проведеного дослідження, в архітектурному просторі Дніпра ми фіксуємо конкретні особливості змін ландшафтів пам'яті які мають відображення в таких процесах як локалізація (встановлення меморіалів місцевим діячам та подіям), деідеологізація (як конкретний варіант – декомунізація), деполітизація, а також розбудова національної тематики яка повинна заповнити місця, що пустують (blank spaces) деконструйованих ландшафтів пам'яті.

В рамках аналізу особливостей змін ландшафтів пам'яті в міському просторі в межах встановленого ментально-символічного центру Дніпра зафіксовано особливості реконфігурації загально-знакової,

текстово-мовної та меморіальної структури за допомогою контент-аналізу фотоальбомів радянського і сучасного періоду, в кожному з яких зафіксовані ті самі місця в аналогічному ракурсі. При аналізі загально-знакової структури було визначено, що в сучасному архітектурному просторі у порівнянні з радянським, пріоритетні місця починають займати знаки комерційно-споживацького та національно-центричного характеру. Висока пріоритетність саме знаків національно-центричного характеру говорить про те що сучасний простір міста Дніпро відображає процес актуалізації етнічної та національної тематики в Україні загалом. Це підтверджується також в текстово-мовній структурі де об'єм української мови як одного з елементів національної тематики, вдвічі більший ніж російської та англійської мови.

На фоні загальних змін в знаковій та мовній структурі відбулися зміни й серед ландшафтів пам'яті, які в своїй більшості в архітектурному просторі переважно представлені меморіалами. У порівнянні з радянським періодом, відбулося збільшення національного історичного дискурсу, завдяки конструюванню в рамках міського простору ландшафтів пам'яті які відображають націоцентричну модель історичної пам'яті. В межах цієї моделі транслюються події та персоналії, які в першу чергу акцентують увагу на представленості «України та українців» в історичній перспективі. Меморіали, пов'язані з радянським історичним дискурсом, не зазнали кардинальних змін на відміну від внутрішньо-міських топонімів, надалі залишаючись найбільш широко представленими в просторі міста, особливо кризово-деструктивна тематика яка практично повністю сконцентрована на подіях Другої світової війни. Проте радянські меморіали, які пов'язані з суспільно-політичною тематикою, в першу чергу радянськими політичними діячами, зазнали деконструкції в рамках реалізації процесу декомунізації.

Найбільш стійким хронологічним пластом ландшафтів пам'яті виявилися дорадянські меморіали, змін серед яких не було зафіксовано. Вони відображають культурно-творчу тематику, яка представлена російськими письменниками. В рамках локальної структури ми фіксуємо збільшення меморіалів безпосередньо пов'язаних з містом Дніпро за рахунок персоналій національної моделі історичної пам'яті. Меморіали радянського періоду, які відображають події чи персоналії пов'язані з містом Дніпро, доповнюються дорадянськими меморіалами національного характеру, що вказує на збільшення хронологічних рамок трансляції історичної пам'яті пов'язаної з містом в самому ж міському просторі.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Ганаба С. О. Символічний простір міста як простір пам'яті [Текст] / С. О. Ганаба // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2016. – №6. – С. 4 – 10. 2. Кислюк К. В. Трансформації меморіального простору і меморіальних практик в Україні періоду незалежності [Текст] / К. В. Кислюк // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2016. – № 2. – С. 3 – 7. 3. Серeda В. В. Місто як lieu de mémoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова [Текст] / В. В. Серeda // Вісник Львів. Ун-ту. – 2008. – №2. – С. 73 – 99. 4. Терентьев Е. А. Топонимические практики как объект социологического исследования: аналитический обзор [Текст] / Е. А. Терентьев // Вестник Российского университета дружбы народов. – 2014. – №3. – С. 73 – 86. 5. Грищенко М. Публічний простір міста як об'єкт соціологічного дослідження [Текст] / М. Грищенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2016. – №1(7). – С. 31 – 38. 6. Шаповалов Р. О. Публичное пространство и места памяти: точки соприкосновения и различия. [Электронный ресурс] / Р. О. Шаповалов // Название с экрана. – Режим доступа: – URL: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2016/data/8456/uid71779_report.pdf. 7. Мокроусова А. К. Образы города как ресурс анализа социального пространства [Текст] / А. К. Мокроусова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2012. – № 3. – С. 173 – 181.